

EUSKERA ETA ANTXIÑAKO EUROPA

EUSKALERRIA EUROPA'KO ERRIRIK ZAARRENA.

Gure artean egi ori ez da berria, baña kanpotik ori berori entzuteak badu bere grazia. Ona DEIA aldizkarian, Urriaren amarrean (1992), irakurri nuena: "El pueblo vasco es el más antiguo de Europa... afirmó ayer el destacado experto en genética Luca Cavalli Sforza". Italiano da eta Genova'ko Bioteknologia Egoitzan esandako itzak dira.

Orren antzeko bat esanik dute Ana María Cobos eta Adolfo López de Muñiain (DEIA-Iraillak 3-1992) genetika arloan irakasle diranek. Ara emen euren itzak: "La evolución genética que hemos estudiado en los vascos no tiene nada que ver con las que hay en la Península (Ibérica)".

Guk ojek bagendekigun genetika gabe ere; baña, pozgarria da orrelakoak entzutea gaurkotasun aundienez. Gizakiaren asiera Afrika'n dagoela diote; Gizon Benetako Jakintsua, ordea, Cro-Magnon'eko leizean topa zuten ora; n 30.000 mila urtekoa. Uraxe da, izan ere, benetako Horno Sapiens-Sapiens, Prehistoriaren gau luzean, izugarritzko argi miresgarria zeru-sapaiean piztu zuena, margo eta marrazkiak leizeetako ormetan egin zituenean.

Eun baño koba-zulo geiago daude Europa'ko mendabal-ertzean edertasunez beteak. Oien artean Deba'ko Ekain, Aia'ko Altxerri, Kortezubi'ko Santimamiñe, Kantabria'ko Altamira eta Asturias'eko zenbait leze. Eki-aldera jotzen ba'degu, or arkituko degu Isturitz Benaparroa'n eta Pireneetako gallurretan beste zulo asko eta geiago oraindik andik gora, iparraldean, Garona eta Dordña ibai inguruan: Cro-Magnon, Madalein, Lascaux, Ruffignac eta beste orrelako leize famatuak.

Eta, auxe da azpimarratzekoa: Kultura orren ardatzean dagoela Euskalerrria, erdi-erdian. Or dago, or zegoelako iñora aldendu gabe, Kultura ori sortu zanetik: Cro-Magnon leize-zulotik gatoz zuzen-zuzenean. Gizaki arengandik

sortutakoak gera, geure bereistasunak aldean ditugula. Andik onera bere zerean irau duen azkaziarik, arrazarik, etniarik, erririk ez dago beste bat Europa osoan, euskalduna besterik.

Geu gera orduko Europa'ren sustraia edo sustratum deritzan zer ori. Jose Miguel Barandiaran susmoa artuta zegoen aspalditik eta bere susmo ori indartzera etorri ziran 1.974'garren urtean bi irakasle: bata Jean Bernard Sorbonakoa, Paris'en, eta bestea Jacques Ruffié, Toulouse'koa, gu euskaldunok Cro-Magnon'etik zuzen zuzenean gatoztela diñoenak. Eta, egi orj gaurko euskaldunen odoletik sortarazi zuten.

Badakizute giza-odoletan A eta B zerki edo elementoak izaten dirala. Bate-re ez dutenek ere badira. Ortik sortzen dira lau odol-mota: O, A, B eta A+B, zerki oiek dituzten araberan. Ezer ez dutenak dira O, uts. Garbiena.

Beste zerki edo elemento bat ere izaten da giza-odoletan Rh: Macacus Rhesus tximiñoek dutena. Rhesus izenetik artu dute Rh ori. Elemento ori ez duen odola Rh-eza da; duena Rh+bai. Erderaz Rh- negativo, Rh+ positivo. Beraz, O eta Rh-eza da garbiena. Odol au Euskalerrian bezin ugaria ez da iñun Europa osoan: ugariena Zuberotan da.

Ortik atera dute gu gerala, Europa osoan, erririk zaarrena odolik garbiena geuk daukagulako. Gure mendietatik Ekiaruntz alderatzen geran neurrian ugaritzen dira B eta Rh+. Zazpi milla urte dira gaur eguneko euskal-etnia Cro-Magnon'etik bereizten asita zegoela, eta orain 5.000 urtera bereiztasun oiek, eginda zeuden. Orduko euskalduna eta gaurkoa berdiñak dira bereizketarik gabe. Ez da erri onetan etenik izan: berbera dirau ordutik onera.

Euskerari buruzko itzaldi batean zergaitik asi naizen orrelakoak esaten? Bost milla urteko gizaki ori euskalduna zalako eta izkera berezi baten jabe zalako. Berak erabili duen izkera ori, eusko-era, Europa'ko izkerarik zaarrena dalako; europeotatik sortutako izkera guztietatik bereizia; iñun senitartekorik ez duena; iñundik artu ez deguna. Erria bera bezin zaarra da bere izkera, bere eusko-era, bere euskera.

Erria Europa'ko sustrai eta sustratum ba'da, bere izkera ere izkera guztietako sustratum izango da. Fjilologia ikasten ari diranak, esandako ori begien aurrean eduki bearko dute beti, zalantza bat agertzen danean, beste arrazoirik ezean, euskeraren alde jokatzeko.

EUSKERAREN ARAZOAK.

Millaka urte auetan euskaldun-kaska-ezurrari bereiztasunak sortu zaizkio eta izkeran agertzen dan bere pentsa-moldeari ere bai. Izkera euskalduna Europan ezagutu ditugun mintzaira gustien aurrekoa dala esana daukagu; gaste-lera, berriz, latiniñaren kuma bat izanik, milla urte oraintxe bete ditu, jaiotzen asi zanetik.

España'ko mapari begiratu bat emanda gero, egia dirudi garbi-garbia. Moroak zeuden iparralderaino etorrita Peninsula osoan VIII'garren eunkian. Orduan latiña eta moroen izkera besterik ez zegoen moroen menpean. Katalunia'n katalana eta Galizia'n gallegoa. Katalunia'tik Galizia'ra euskera, latiña ez ba'zan.

Zazpireun urteko gerra luze bat sortu zan, Peninsula osoan, moroak emendik botatzeko egoalderuntz. Katalanek beera doaz eta bere izkera daramate Valencia'ko erreinora; gallegoak ere berdin egiten dute bere izkerakin Portugallean zear. Euskaldunek, berriz, latiñetik sortutako izkera berri bat daramate beeruntz. Orra or nun eta nolán jaio zan gaztelera. Katalunia eta Galizia'k beuren izkerakin doaz, euskaldunek berriz erderakin.

Baña, erdera ori euskalerara sortu zuten, euskal-izkuntzaren zenbait bereiztasunekin. Bata da izki-bokalen bereiztasuna: Bost ditu Euskerak: A E I O U. Eta bost oiek eman diskio gaztelarari latiñetik sortua izan arren eta latiñez beste bi geiago egon arren: AE OE. Latiñak zazpi ditu; baña, erderak bost, euskeraren bostak.

Euskerak, ordea, badu bere sena esanaldiak eratzeko orduan, gaztelarak gaur ez duena. "Egurra ebakitzen" esaten degu euskeraz ari geranean; erderaz, ordea "cortando leña". Alderantziz. Euskeraz, Egurra aurretik doa eta erderaz Leña atzetik. Gure Aita otoitza egitean "zeruan bezela lurreen ere" esaten degu; erderaz "así en la tierra como en el cielo". Alderantziz au ere. Erderaz, Lurra aurretik; euskeraz, Zerua aurretik.

Lenago ere esanda daukadan gertaera bat esango dizuet emen, erazo onen adierazgarri garbia dalako. Gerratean Gergori eta Pillipa'k, biak oso lodiak, bonbardeo arriskutzu batean ez zuten nai izan koba baterara igo eta berebigilean gelditu ziran. Ortan daudela, etorri zitzaizen miliziano erdaldun taldetxo bat:

Señoras, qué hacen ustedes aquí?

Eta Gergorik erantzun:

Este señora de hijo de auto, no poder ser andar.

Ez zioten ezertxo ere ulertu. Gerora neri Gergor'ik onela esaten zidan:

Aiek miliziano tontuak; nik garbiago esa ezin: Andre onen, este señora de, semearen, hijo de, automobilla, auto. Este señora de hijo de auto. Ez aldago klaru? Ba, ez eben ezer entenditzen.

Erderaz alderantziz esaten da: El auto es del hijo de esta señora. Gergorik itzak erdaldunak zebilzkian, baña euskeraz ari zan. Bere esanaldiaren sena euskaldun utsa zan. Amoroto'ko alaba zan, euskeraz azia eta ezia, eta erdera oso gutxi zekiena. Beste bein nortasun agiria eskatu zioten:

Yo arriba la Churrera Gergori la Gorda, siete milicianos lavar, siete milicianos colgar en el balcón.

Itzak erdaldunak, esan-moldea euskalduna. Erderaz esan bearke leuke: Lavo a siete milicianos y cuelgo a siete milicianos. Eta ez: Siete miliciano lavar, siete milicianos colgar.

Eta auxe da gauza arrigarria: Asierako gaztelerak euskalsena zeraman begiran, gerora galdu ba'du ere. D. Manuel Lekuona'k badu gai oneri buruzko lan bat: "Euskerismos en el Castellano antiguo. (En el Fuego de Sepúlveda)". Sepúlveda erria Segovia'n dago; ez dago Euskalerria'ren mugan, Gaztelania'n sartuta baizik. Eta onela dio Lekuona'k asieratik: "En el Castellano actual es constante que los Complementos vengan después del Verbo, y no lo precedan. Ahora bien, en el Castellano del Fuero de Sepúlveda se quebranta esta regla en tal forma y cantidad, que parece regular lo contrario... con una rara coincidencia con la Construcción vasca".

Ondoren Fuero orretan dauden adierazgarri batzuek ipintzen ditu:

"Madera tayando e llenna haciendo". Madera eta Leña atzetik bearke luteke: Tayando madera e haciendo llenna, gaur eguneko erderan; baña euskera-ren antzera "Zugaitzak ebakitzen eta egurra egiten" esaten du.

"Derecho defendiendo". Euskeraz bezala:

"Eskubideari eusten diola". Erderaz onela bear luke: Defendiendo derecho.

"Qui mal ficiere". (Qui ficiere mal, erderaz).

"Gaizki egiten duena", euskeraz.

"Qui casa apedreare". (Qui apedreare casa).

"Etxeari arrika ematen diona".

"Non pueda y facer casa, el dueño non queriendo".

"Ezin dezakeala an etxerik egin, jabeak nai ez duela".

Orrelako euskerakadak Sepulveda'ko Fueroan eun arkitu zitun D. Manuel Lekuona'ak eta or azaltzen ditu amabost orrialdetan, ondoren au atereaz: "El Euzkera ha sido un factor muy importante en la formacion de la Lengua Castellana". (IDAZ-LAÑ GUZTIAK. 8. Euskeralojia. Kardaberaz Bilduma 29. Tolosa 1.984. 188-204 orr.)

Euskal-sena bakarrik ez zion Euskerak Gastelerari eman, baita itz-mordo bat ere, guk erderaz darabilzkigunak euskaldunak direnik konturatzeke. Esate baterako: Zanahoria nola esaten da euskeraz? Zaña oria euskera utsa da.

Laister galdetuko digute, nola esaten da Zulo edo txabola euskeraz? Erderak artu ditu eurenak balira bezala. Baña, au ez da gaur eguneko Euskeraren arazorik larriena, larria izan arren.

Euskal-senari buruzkoa da gaurko Euskeraren benetako arazoa. Garai batean onela esan oi zuten: "El Euskera es una lengua que perdió la bolsa para ganar la vida". Gaur egun la Vida galduko du Bolsarik gorde gabe. Orain arte zenbait itz galduko zitun, baña ez danak, gero ikusiko degunez; eta euskal-sena gorde du. Egundo, berriz, sena galtzeko arrisku bizian dago; azal uts gelditzeko arriskuan, marraskilloak ilda gero gelditzen diran antzo.

Amoroto'ko Gergori'rena, alderantziz, gertatzen da. Ñaiko eta geiegi jende dabil Euskeraren inguruan buru erdaldunekin, kursillo batzuek eginda gero, Euskera erakusten eta beuren buruak maixukeriz agertzen. Amaren bularretik euskera ikasitakoak, berriz, buru-makur, lotsatuta bezala, kursillorik egin ez dutelako, Batua berri au ikasi ez dutelako, analfabetotzat artuta, Euskeraren arloan eskubide guztiak galdua, naiz-eta euskal-sena beuren agotik bizi-bizirik irten. A! Baña ez dakite euskararik, euskara batuarik, beuren burua euskaldun ba'dirau ere!

Maixukeria esan det eta ona emen ale bat muestrarako: Gure gerra ondoren, Franco'ren aginpean, iñork euskeraren alde jokatu ba'du, ori Iñaki Eizmendi "Basarri" izan da. Batasuna sortzen aritutako batzuek liburu bat argitaratu zuten EUSKAL ELERTI 69. Lur Editoriala 1.969. Donostia. Onela dio azken orrialdean:

"LUR... Beren autapen konseiluak Gabriel Aresti, Xabier Kintana, Ramon Saizarbitorja eta Ibon Sarasolarekin osaturik dagoenak euskal gaiztoko dialekto mordo;loetan idatzitako lanak ukatuko dituela jakin-arazitzen du, eta bide batez euskeraren batasunik nahi ez duten euskaldunak euskeraren eta Euskalerriaren etsaiak direla deklaritzen du. Are geiago negarreztatzen du batasun ori gonbatitzen dutenen portaera, bereiziki Eizmendi'tar Iñaki "Basarri" jaunarena, zeinak, Euskaltzaindiak Arantzatzun hartutako erabakiak onartuko zituela publikoki manifestatu ondoren, bere hitzari ez dion eutsten. Seguru asko bere hitza eman zuelako batasun hura bere dialekto mordoiloan izanen zela us-tean". 547 orrialdean.

Orain ogeita lau urte argitaratuta daude itz oiek eta ori idatzi zutenean gazetxo batzuek besterik ez ziran.

Erdaldun jaiotako ume auek Basarri'ri erakutsi bear zein zan Euskera eta Euskalerriaren etsai! Beste euskaldun jator arrek esaten zuena: Once para ver hemos nacido y...!

Zenbait maixu berri batzuek, buru erdalduna izanik, erderazko senarekin idazten dute euskeraz eta, euskaldun utsa danak, ez die tutik entenditzen: Itzak euskaldunak dira, baña mintzoaren sena, erdalduna.

Urte auetan zenbat euskerazko iragarki ezer entenditzen ez diranak; ezkerak aldamenean erderaz datoztela, bestela jai dauka euskaldun irakurleak. Egia esan ez ditu iñortxok euskeraz irakurtzen eta orretarako berdin da zuzen edo oker idatzi. Ondo egiten saiatzen diranak ere badaude; baña, zabarkeria ere ugaria da. Euskal-sena ez da erreza izaten euskera jaiotzetik ikasi ez danean. Sepulveda'ko Fueroaren erderak orduan zeukan euskal-sena galduta dauka erderak eta orain Euskerari berari ari zaio galtzen erdera dala-ta. Franco'ren garaian idatzi nuena, betetzen ari zaigu gaur, ainbeste diru Euskararen alde zabaltzen ari dan une onetan. Ara zer njon:

"Euskerarengorde-lekumuiñean
sitsa sartu da arratsaldean...
Sitsak jango du euskal aria
erdalerra bihurturik Euskalerra.
Il-kanpajak joko ote digun
bildur naiz, bildur."

Erdal-sena da Euskeraren sitsa, eta Euskal-sena galtzen ba'du Euskereak, Euskera bera galduko da, erdera bihurtuko dalako. Erdaldunen buruentzat erre-zago izan dedin edo, Erromanizatu na; digute euskal mintzaira, eta, dabiltzan bidetik, bear ba'da, lortuko dute. Une aretan baj joko digula benetako il-kanpaiak.

Baserria izan da, gizaldietan zear, Euskeraren gorde-leku oparoa eta ikastola nagusia. Gaurko egunez baserri asko utsik eta zenbaitetan atserritarrak nagusi. Gelditzen diranetan, erdera ari da sartzen gelditzeke komunikabideetatik, euskal-senaren kaltean. Orduan esaten zan: Perdió la bolsa por salvar la vida. Orain, berriz: Perdió la vida sin salvar la bolsa, esan beariko dute, baserriaren babesa galduta, kale-umeek euskal-senari eraso egiten asita daudenean.

ARRI-AROA.

Bizia gorde zuan, euskal sena gorde zuan, bere zorroa era bat galdu gabe. Euskeraren zorro orretan badaude millaka urte dituzten makiñatxo bat itz. Itz eta berba oietan izkututzen da Euskalerrriaren kondaira; irakurtzen jakin bear.

Gure arbasoen kultura, marrazkien Kultura miresgarria, Arri-Aroa deritza, euren lanabesak, lanerako tresnak, arriz egiñak zirelako. Marrazki, margo eta xixilikatuak ormeetan, lanabesak, janari erreusak lurrean, oiek osatzen dute guretzako utzitako altxorra.

Gizonak erabilli zituen lenengo lanabesak egurra eta arri landugabeak ziran; baita ezur eta adarrak ere. Urteak aurrera doazela, arri oiek landu egin zitun aizkorak, aiztoak, aitzurrak, azkonak, zulakaitzak, maillu eta porrak ateratzeko. Baita karrakagailluak (raspadoreak) eta torno txikiak ezurak borobiltzeko (jostorrazak egiteko). Gaur egun gure lantegietan izan diran torno, fresadora, taladro eta bestelako lan-tresnak, oiek danak bazituzten emen Ermitiako leizean. Eskuz edo tximista-indarrez erabilli, lan-mota berdiña zan.

Arria zan gaia; orregaitik lanerako tresneria arriz egiten zuten. Aitatutako lanabes oiek (aizkora, aiztoa, aitzurra, azkona, zulakaitza) arriz egiñak ziran eta euskeraz d'ituzten itzak ere AITZA dute bere sustraian, Arria. Izenak ipiñi zituzten arriz edo aitez egiten ziranean, eta orduko itz oiek ez dira gaurdaño galdu, bitartean millaka urte pasa izan arren. Itzak diraute eta beuren esan-naia ere bai. Euskerak izen auek millaka urteetan gorde ditu beuren esan-naia aldatu gabe, naiz-eta gaia aspaldian aldatu. Gaur ez dira arriz egiten, galtzairuz, baizik. Alaz ere Ajtzezko izen zaarrek diraute.

Itzak or egon dira garraxika, guk ordea belarriak gogor eta entzuten ez beuren mintzoa. Oraindik-orain ikasi degu orduko lanabes aiek aitezekoak ziralara, aitzak;in egiñak. Gu argiak izan ba'giña, itzeetatik atera bear genduen egi ori. Arkeologiak egi ori illunpeetatik atera arte, ez gera ori asmatzeko aña izan. Eta garbiago euskerak esan ezin. Zenbat orrelakoak ote daude euskeraren alzoan gordeta, guk argira ateratzeko zail

Ñeri gertatutako bat esango dizuet. Itxaskabrak izaten dira gorri-illunak eta aitzetako arraiña da. Badira beste oien senide bat, askoz argjagoa, eta aitzetaik kanpo arrapatzen dana. Arrain onek Lekeitio'n, nere aurzaroon, Tierno-kabria izena zeukan. Urte batzuen ondoren, nik amabost urte nituela, euskaldunak bakallau-arrantzan asi ziran eta nere aita ere bai. Egun batez, bixigu bat erosteko asmoz, arrandegira agertu giñan aita eta biok. An zeuden itxura ederreko Tierno-kabra oiek eta onela esan zidan aitak:

– Kabra auek ugariak dira oso Terranovan.

Ori entzun nuen, baño belarri batetik sartu eta bestetik irten zidan. Urte geiagorot, D. Manuel Lekuona'rekin euskera ikasten ari giñala, onela esan zigun:

– Euskaldunok itz luzeak murriztu egiten dituguz.

Ñik pentzatu nuena: Bai, ortxen daukagu D. Jose Miguel Joxemjel bihurturik, Irun'go Santa Elena Xantalen eta Terranova Ternua. Orduantxe argitu zitzaidan argitxo bat kaska-ezurreko garunetan: Bai ba, Tierno-kabria Terranova'ko kabria izan, murriztuta. Lekittarrak berreun urtez Terranova'ra bidean ibilli ziran, kabra oiek ugari dauden arrantza-tokietan. Ondoren beste berreun urte andik agertu gabe, eta, bitarte orretan, Terranova izan zanik ere geiago gogoratu ez, 'memoria historikoa' zearo galduz. Ortxen egonda itza bera lekittarrei garraxika; baña, entzunik ez. Ez entzun eta ez ikusi, euskaldun guziei gertatu zaiguna arrizko lanabes eta arma zaarrekin.

NEOLITIKO EDO ARRI-LANDUAREN AROA.

Euskalduna eiztari eta arrapatzalle zan: Zeuden tokietatik artzen zituen bai animaliak eta baita lurraren emaitzak ere. Baña, orain bost milla urte, asita zegoen animaliak ezitzen: txakurra lenen, beia, auntza eta urdea ondoren, zaldia azkenen. Astoa egoaldetik sartu zan zeltiberoekin batera. Ariaren arazoa, beste arazo bat da. Ardia Euskalerrira ezita etorri zitzaigun, Ekialdetik etorri ere.

Eiztaria, eizearen billa dabil batetik bestera; artzai biurtzen danean, ordea, artaldearen ondoan bizi bear du: udaran mendigoienetan; neguan, berriz, naiz mendi-oïñen ibarretan, naiz itxas-ertzean. Eiztariaren ibillaldiak moztu egiten dira. Gerora, lurra lantzen asiko danean, orduan eta areago: Lurrak eta etxeak alkarrekin lotuta egon beariko dute. Gertakizun onek aldaketa aundiak ekarriko ditu gizakjarentzat: Aurrerantz etxea izango da gizonaren egoitza. Asierako zenbait mendi-txabol eta borda, etxe biurtuko dira; egurrezkoak lenengo, orma-etxeak geroago eta tella-etxeak azkenik.

Artzaintzak basoetako animaliak abere biurtu ditu. Larrabei, basautz eta basurdeak bei, auntz eta urde biurtu dira eta kortan aziko dituzte. Era orretara, gizonak ez du eizera joan bearrik, okelea jan nai duenean, naikoa du okel ori ikullutik artzea.

Baso-ardia falta zan gure mendietan eta D. Jose Miel Barandiaran'ek dionez, Eki-aldetik ekarri zuten, ezita gero. Beraz, andik etorri ba'zan, bere izena ere angoa izango da. Beia, auntza, urdea, zaldia bertan ezitakoak dira eta izenak ere bertakoak dira. Ekialdean ardia `arnia' izenakin ezagutzen zuten. Joan'en Ebangelioak dionez, Jesus'ek, piztu ondoren, Apostoluei ondartzan agertu zitzaientean, onela esan zion Pedro'ri: "Boske ta arnia mu": Zaindu nere ardiak. Griegoz Arnia, euskeraz Ardia. Badute alkarren itxura.

Bateren batek esan lezake, Arnia eta Ardia itzak, Europa'ko sustraietakoak izan litezkeala, euskerak griegotik artu bearrik izan gabe. Izan, izan litezke, jakin ez, ordea; baña, gaur guk ziur dakiguna auxe da: Ardirik ez zegoela Euskalerrian, eta Eki-aldean bai eta Eki-aldetik etorri zirala, ezita gero, gureraïño. Beraz, andik etorri ba'ziran, euren izenekin etorriko ziran, ola gerta izan bait da beti gauza berri bat agertzen dan bakoitzeko.

Beste aldetik, berriz, ardiaren arra "aria" deritza eta latiñez ar ori Aries da eta Aries ori Griegoen Ares'etik datorrela dirudi. Ares eta Aries biak dira Ekialdekoak, aria eta ardiak etorri ziran lekukoak. Alaz ere, Ardi eta Ari itz auek, kanpotik etorritakoak izan arren, badituzte gure artean iru milla urtetik gora. Eta, zaarragoak dira Bei, Zezen, Urde, eta Zaldi izenak.

Aro onetakoa degu Aberatsa izena: Abere asko kortan zuena, uraxe zan aberatsa. Ordurarte ez zan "aberatsik", eiztari onak baizik. Eta, D. Jose Miel'ek dionez, auxe berau gertatzen da indoeuropeotarren izkeera guztietan ("El Hombre Primitivo en el País Vasco", Donostia, 1931, 66 orrialdean): Aberastasuna abere asko izatean dagoela, alegia.

Beraz, Abere, Aberatsa, Aberastasun bost milla urteko itzak dira. Gaur egun aberatsa esateko diruduna ere esaten degu eta diru itza bera ere "denario" itzatic dator, bi milla urtetik gora dituen latiñezko itzetik.

Zugaitzei buruz zer esan?

Orain emezortzi milla urte elur eta izotz aundiak zeuden gure Euskaleriko lurraldearen ingumarietan. Renoa Akitanian ugari zebillen eta Dordoñako Ruffig-

nac leize-zuloan mamut illedunak daude eun bajño geiago ormeetan marrazturik; eta rinozerontek ere ez dira falta, aiek ere illedunak. Eguraldia biguntzen joan zan neurrian alde egin zuten, emendik ifaralderuntz, reno, mamut eta rinozeronte illedunek. Tundra emen belardi eta baso biurtu zan millaka urteen poderioz eta amar milla urtetik bost millarako tarte orretan, gure baztar guztiak zugaitzez bete ziran: Urta eta aritza ziran, artearekin batera, ugarienak; ondoren zumarrak, astigarrak (tilos) eta agiñak (tejos).

Urraren atzetik agertu zan intxa-urta eta, aritza beeruntz doala, bere ordez, pagoa. Pagoak latiñ-itza dakar berekin, Fagus-fagotik bait dator. Pagoaren aurrekoak, ordea, bertako izenak dituzte arrezkeroz.

Renoak alde egin zigun ifar-aldera eta bere ordez oreiña agertu zitzaigun baso eta oianetan; malkorretan, berriz, basauntzak eta basurdeak; gaillurretan, larrabeak eta zaldiak bakoitza bere izenakin.

Ñeolitikoaren ezaugarriak auek ziran: Arrj-landua, abereen eziketa, nekazaritza eta buztjngintza. Ñekazaritzako erabiltzen dan aitz-urta tresna zaarra da, benetan: Urraren antzeko aitz.

Ñekazari arteko izen bat badegu euskeraz, "artoa" deritzana. Gaur egun artoa deia erabiltzen da maiza eta maiz-opilla esateko. Artoa, majza, Ameriketatik orain lareun urte ekarrirako alea da, maiz izenarekin agertu zana Euskalerrira. Izen orren arrastoak diraute gure artean oraindik maiza-lastoa, maiz-gona, maiz-opil euskal itzak erabiltzen diskutugunean. Maiz itzari buruz onela dio JORGE LUIS ARRIOLA idazleak bere "El libro de las Geonimias de Guatemala". Diccionario Etimológico. Ministerio de Educación. Editor José de Pineda Ibarra. Guatemala. 1.973. 133 orrialdean: "MAIZ... se originó de la voz haitiana MAHIZ... El vocablo se generalizó entre los españoles". Andik etorri zan eta, uste degu, bere jatorrizko Majz itzakin etorri zala.

Zer gertatu ote da Maiza Arto biurtzeko?

Badirudi Ameriketako maiza agertu baño lenago, bazala gure errian ogimotaren bat artoa izenekin. Arta-txiki edo izkirj-beltzekin (mijo) egindako ogia jaten ornen zuten gure aurrekoek Erromatar historiagilleek diotenez. Ura ere arloa. Maiza etorri danean, maiza ogi biurtzean, lengo ogiaren izena erantsi diote. Orra bi ogi, bi arto; berria obea, eta maizak zaarragoa zan arta-txikja baztertu du gure nekazaritzatik. Maizak arto-txikia aztu erazi eta ordañetan arto-izena beretzat artu.

Beraz, Artoa izena maizaren etorrera baño zaarragoa da gure artean. Izan ere bada grekotarren izkerean "artos" itza, ogia esan nai duena. Bear ba'da Artos ori artuko zuten arta-txikiakin egindako ogia izendatzeko. Dana dala, arto izena maiza da eta maizakin egindako ogia. Oraindik ere ikusten degu ogi ori errietako azoketan. Ñere aurtzarroan, 1.920..., bazan Lekeitio'n arto-laba bat eta egunero joaten nintzan, eguerdi-eguerdian, zati bero-bero bat erostera gero indiarren urdaiakin jateko.

Bada Euskalerrian bertso bat (ez dakit Xenpelar'ena ez ote dan) onela dio-na:

Jainkoak nai ba'du eta
dirurikan ba' du
artoari utzita
ogia jango gu.

Gaur egun ogia itza gariakin egindakoa da; baña, garia beti izan da eskas. Gure aurrekoek burniaren truke ekarri oi zuten estranjeriatik; itxasoz ekarri ere. Gutxi eta galezia. Artoa, berriz, bertakoa zan, Ameriketatik ekarri ezkeroz, eta soroak bete zeuden. Geiago eta merkeago garia baño. Orregaitik dio bersolariak: Dirurikan ba'du(gu), artoari utzita, ogia jango gu. Gure arbasoek ez zuten garirik ezagutzen. Europatik etorritako erriek ekarri zuten gurera garia; baña, bertakoek ez zuten ezagutzen. Ipui zaarrak dionez, San Martin Txikik Jentillei arrapatu zien garia. Garia eta ogi zuria Jentillena zan, erri aberats batena. Gurea ez zan orrenbesteko maillara igo eta arta-txikiakin eta ezkurrekin egindako artoakin konformatu bear.

Griego-iztegian amairu itz topa ditut Artos iztetik datoztenak eta amairuak ogiarekin lotuta daude: Ogia egitea, ogia egiteko unea, ogia egitenduna, ogia saltzen duna (bi itz arra edo eme), ogia jatea (iru aditz), ogi jatuna eta ogi-saskia...

Griegotik artutako beste itz bat ere badala dirudi: Anoaia itza. Mendira, arratsaldea ematera, joaten giñañean onela esanten giñun amari: Ama, anoaia prestatu. Anoaia mendira eramaten dan janaria da eta griegoz Anoieon jantokia da. Alkarren arteko zer ikusirik badutela dirudi.

METAL-AROA.

Euskaldunek Arrilandu-Arotik Metal-Atora bi milla urteen buruan, pasa ziran. Bost milla urte inguruan agertu zan Arrilandu-Aroa eta bi milla urte beranduago, orain iru milla urte dirala, Eneolitiko edo Kalkolitiko deritzan Metal-Aroa.

Aurretik esan bear degu metal-gaiak bi direla berez agertzen djrenak izakian: Bata da urrea eta bestea, zidarra. Bi metal auek dira aurrenen agertzen diranak kultura guztietan. Gerora sortzen dira kobre edo tupikia eta estañoa. Kobre eta estaino itzak Ñatur Zientziak deritzan "Jakin Hiztegiak salleko (1.976) lenengo aletik artu ditut. Baña, goazen D. José Miel'en eskutik aurrera itz auek aztertzeraz.

Lenengo ta bat, auxe azpimarratu degu: Urrea eta Zidarra edo Zillarraz, direla lenen agertzen diranak eta zaarrenak. Bi itz oiek Metal-Aro aurretikoak dira. Gerora, orain 3.000 urte, agertu zan kobrea eta gure maixuak dionez, kobreak euskeraz badu bere izena: Urraida, urrearen aidekoa dalako. Ala da izan ere. Biak, urrea eta urraida, naasten dira urre gutxiago erabiltzeko urrezko gauzak egiten.

Berdin gertatzen da Zidarra eta estañoarekin: Onek aren antza du, orregaitik bere euskerazko deia Zirraida da, Zidarraren aidekoa dalako.

Orrela emen lau itz euskaldunak dauzkagu begien aurrean: Urrea eta Urraida, Zidarra eta Zirraida. Urraida eta Zirraida (Kobre ta estaño) agertu ziran unean, bazeuden gure artean Urrea eta Zidarra, eta bi metal berri aukeratu aien senitarteko egin zituzten. Gertakizun ori itzeetatik ateratzen degun egia da: Peru izena Perurena baño lenagokoa dan bezala, Urrea Urraida baño len sortu zan. Badirudi Urraida eta Zirraida emengo bertakoak dirala, izen euskaldunak ipiñi bait zizkioten. Orrelako bi itz jator aldamenara utzita, Kobre eta Estaino artzen ditu Natur Zientziak deritzan iztegiak. Eta, orren ondoren atera diran Zientzia Hiztegiak, orrelakoak ugari baño ugariago artu dituzte gure gaurko egun auetan, Euskera bei emankorra gertatu danean. Zenbat eta geiago, aintbat eta okerrago.

Esate baterako, kobre eta estaino utzita, beste itz bat artuko det eredutzak: Eje erderazko itza ("Porque no engraso los ejes, me llaman abandonao, si a mí me gusta que suenen, pa qué los quiero engrasao"). Atagualpa Yupanki'rena). EZEI Histegia badaude beste geiago, goian aitatu deguna baño. Oietako batean Eje dator erderaz eta Ejea euskeraz. Ain errez eta ain gaizki. ("Batista Bazterretxe, mutiko pijua, nere gurdi-ardatza, nere gurdi-ardatza ostuta dijoa..." Euskal-abesti zaarra). Orrelako itz jatorra errian eduki eta Ejea aukeratu ko degu, ba?

Brontze Aroa dator ondoren.

Emen ez dago izen euskaldun bereizirik; bear ba'da, kanpotik etorrita dalako, eta bere izenakin etorri ere. Brontzea urraida eta zirraida elkaturik ateratzen da. Brontzea ez zuten euskaldunek ezagutzen indoeuropeoak guregana etorri arte; eurak bait ziran egintza orretan maixu. Urraida eta zirraida alkarrekin urturik, sortzen da brontzea. Metal berria gazteago, izena zer esanik ez.

Euskal istorian zazpi urraidazko lanabesak arkitzen dira eta sastakai edo puñal bat. Baita aizkora egiteko arrizko moldea ere. Brontzekorik, Mondrago'en arkitutako aizkora bat, indoeuropeen antzekoa.

Burnia eta galtzairua.

Burnia eta galtzairua lantzen zelta erria izan zan maixu (Hallstatt garaikoak) eta aiengandik ikasi genduen gure mendi erpiñetako gazteluetan bizi izan ziren garaian. San Martin Txiki'k arrapatu omen zien Jentillei, burnia gozatzeko (templea emateko) xistema. Gure artean bizi izan zan Indoeuropear-zelta erria, erromatar gudariek gurean agertu aurretik, galdu zan. Burni eta galtzairu itzek ordukoak bear dute izan.

Burniari buruzko erderaz erabiltzen diran euskal izenak aukeratu dira: Agoa (goa) eta Totxo (tocho). Agoa da labetik ateratzen zan alde bakoitzeko burnia eta totxo, agoaren erdia da. Bi itz aukeratu, geroago ikusiko degun bezala, gutxienez bi milla urte ba dituzte gurekin.

ERROMATARRAK ETA EUSKERA

Lendik ere esanda daukagu, gauza berriak beuren izenekin onartzen zirala eta erromatarrek gauza berri asko ekarri zituzten gurera euren izen berriekin batera.

Gure artean ibilli ziran nai zuten bezala. Ifarraldean bazuten, eurok egindako Burdeos'tik Orreaga'ra zetorren bide zabala eta andik Pamplona'ra. Bide onek Iruña'tik mendabalera jotzen zuan Sakana'ra, eta Sakana'tik Araba'n zear Pankorbo'ra.

Beste bidea luze auek erdian artzen zituzten bai Araba eta bai Ñaparroa. Gipuzkoa eta Bizkaia'ra itxasotik agertu ziran: Burdeos-Bayona-Irun eta emendik, Bilbo'raiñoko kostalde guztira. Oiartzun'go zillar- meatzak nai zituzten eta Bilbo'ko burni-meatzak. Bidasoa, Pasaia, Donosti, Getari, Deba, Artibai, Lea, Gernika-Forua'ko kaiek barkuen gau-babesak ziran, ez bait ziran egunez besterik itxasoz ibiltzen. Auek dira erromatarren kostaldeko jbillerak. Barrutik ere ibilli ziran, Ataun'en eta Zegama'n beuren arrastoak topa dituzte beintzat, Ñaparro eta Araba'ko bidetik Gipuzkoa'ra sartuak. Bizkaia'n ere badaude ArabaTik etorriak. Oso gutxi.

Gure artzai-kultura naiko mugatua eta murrizta zan: Pirenee mendietatik neguan ifar-aldera joan oi ziran artzaiek Akitanian zear Garona ibaiaren inguruan; eta egoaldera, berriz, Teruel'eko ingumarietara: Ebro eta Burdeos ziran gure artzai-kulturaren muga guztiak. Erromarena, ordea, Mediterrane-itxasoaren inguru guztian zabaltzen zan: Afrika, Asia eta Europa'n zear bide zabal ederrak urratu ondoren.

Mundu guztiko kulturen emaitzak batetik bestera zabaldu zituzten erromatarrek. Aberastasun aien aurrean zunxituta gelditu ziran gure artzai euskaldunak. Bazeukaten zer ikusi eta zer kopiatu; kopiatzen oso abillak izan bait gera beti euskaldunok, eta ez eibartarrak bakarrik.

Rodney Gallop, 1930 urtearen inguruan idatzia eta Madrid'en bigarren aldiz, 1955'ean argitaratutako LOS VASCOS liburuan, 233 orrialdean, onela dio:

"¿Dónde radica la fascinación de los Vascos? Tal vez Camille Julian haya facilitado la mejor respuesta a esta pregunta:

Cada época desaparecida -escribe- parece haber legado a la civilización vasca por lo menos una costumbre imposible de desarraigar.

Para los que se acercan a ellos sin prejuicios son los Vascos, infinitamente preciosos... como un museo viviente de la historia humana, donde puede uno estudiar todo lo que ha quedado de una Europa más antigua, desaparecida de todas partes, mas demorándose aún en este tranquilo rincón de los Pirineos".

Auxe gertatu da erromatarren kulturakin ere: Aren zenbait zerki edo elemento gure artean diraute oraindik orduan zituzten izenekin.

Porrua ez genduen ezagutzen erromatarrak etorri arte eta or daukagu eurak erabiltzen zuten izenakin: Porrum latinez, Porru euskeraz, Puerro erderaz.

Berdin gertatzen dan eurak ekarri ziguten Kipulakin: Cepulla (Kepula irakurtzen zuten latinez), Kipula euskeraz eta Cebolla erderaz. Kipularen I orreri buruz auxe esan bear degu: Euskeraz E askotan I biurtzen degula. Esate baterako or dauzkagu izenak Ennecus> Eñecus> lñeco> Iñigo. Danak dira batetik sortuak. (Ikus Euskerazaintza aldizkaria, XXI, Urrilla-Gabonilla, 8'garren orrialdean, Latiegi'tar Bixente'ren lana). Cepullaren C ori K gogorra zan erromatarren garaian; gerora aldatu dute erdaldunek Ce eta italiarrek Chi aoskatuz; baña, euskaldunek orduan artutako ots gogorrakin jarraitu dute, eurak entzundako otsakin.

Porru eta kipula orra or bi gauza erromatarrek ekarritakoak euren izenekin. Gaurko egunez porru eta kipularik gabe, zer egingo ote luteke gure sukaldariek? Porru eta kipulakin batera datoz Piperra (Piper latinez, pimiento erderaz), Baba (Faba, haba), Babarruna (Baba erromatarra), Piku (Ficum, higo), Kereiza (Cerasum-Kerasum, cereza), Gaztaña (Castanea, castaña), Olioa (Oleum, aceite), Mertxika (Persica, melocotón), Sekale (Secale, centeno), Marrubi (Marrubium, Fresa silvestre)...

Gorpua eta Gorputza latinezko Corpus da; baña, Soin eta Soiñeko, oiek euskaldunak dira.

Animalien artean Zaldi eta Asto ez dira latina; baña Zamari bai (Sagmarium, animal que llave albarda para carga) eta ortik dator Zama itza. Txorien artean Antzar (Anser, ganso) eta Aate (Anas, Anatis, Anate, pato)...

Aragi Aariki-tik etorri lezake, aari-okela jaten zuten artzaien garaikoa, txerriki eta idiki esaten dan antzera. Gero daukagu Lukainka (Lucanica, longaniza) eta abar.

Sukaldeko ontzietara ba'goaz, or daukagu Sartagi (Sartago, sartén), Kati-llu (Catillum, platillo o escudilla; esanaia aldatu diogu), Galdara (Caldaria, caldera), Lapiko (Lapis, puchero), Kollare (Coclearium, cuchara), Maindire (Mantile, mantel), Maida (Magis-magidis, artesa); baña sukaldeko arazoak euskeraz diraute: Egosi, erre, irakin. Berdin zuku, gatz, ardo, sagardo, esne, ur, ogi, opil, ore, oremaia, gazta, gaztanbera, ezti, erle, erlauntz, abaraska eta abar.

Jantzietan zerki berriak agertzen dira: Praka (Braca, pantalones), Sakela (Saccelum-a Sakel-la, bolsillo), Mainka-Mainkutsik (Manica, manga), Kapela (Capillus, cabello), Mantar (Mantum, mantillo), Kaltza-kaltzerdi (Calceus, zapato), Matase .(Mataxa, hilo), Goru (Colus, rueca), Titare (Digitale, dedal),

Liñu-liñuazi (Linum, lino), Istupa (Stuppa, estopa), Lixuba (Lixivium, lejía)...

Ardoa eta sagardoa egitean bi itz dauzkagu bereziak: Tolare (Torculare, prensa) eta Kupela (Cupa-cupel-la, tonel-tonelito) txikiak izango ziran asieran kupelak, baña gaur galantak ikusten dituguz sagardotegietan. Errementariernean ona: Ingude (Incudis, yunque), Mallua (Malleum, martillo), Aingura (Ancora, ancla), Katea (Catena, cadena), Errota (Rota, rueda)...

Etzegintzan orra batzuek: Gaztelu (Castel-lum, castillo), Dorre-Torre (Turris, torre), Gela (Cella, cuarto), Tella (Tegula, teja), Tellatu (Tegulatum, tejado). Baña, erromatarren etorrera aurretik gure artean zeudenak, aiek diraute oraindik baikoitza bere izen jatorrakin: Su, sukalde, sutauts, laatza, ikatz, egur, zuzi, gar, txingar, txinar...

Erromatarren etxeak ez zuten gure txabol eta bizitzen antzik ere. Etzegintzan, beste kultura-gaietan bezala, gorengoan malletan ebiltzen erromatarrek; gu, berriz, mendietako borda eta aitz-zuloetatik irten eziñik. Ez da ba arritzekoa, kultura-agerpen oiekin batera, itz berriak agertzea Euskalerrian. Baña, beti ere, itz oieri gure ikutua ematen diegu, batez ere, itzen luzeroa murrizten eta mozten: Tegula-tella, Tegulatum-tellatu, Torculare-tolare, Digitale-titare. Orrelakoak, etenik gabe, egin izan dituzte euskaldunek. Deba'n dituguz bi basarri, ermitak izandakoak, Doniane eta Santixo: Domine loane-Donjane, Sancte Iacob-Santixo. Eta, Gipuzkoako buru dan Donosti, Domine Sebastiane da. Orixe bai dala benetako murrizketa.

Kultura-agerpen berriek ekintza berriak sort-arazten zituzten, etzegintzan bezala, arrobi-lanetan, ermentaritzan, arosteigintzan, buztzingintzan (terra sigillata hispanica eta subgallica), mosaikogintzan, margolaritzan eta abar. Soñekoak egiteko gai berriekin moda berriak. Tresneria ere berdin. Ñekazaritzan traman-culu berriekin fruitu berriak... Dana zan berri. Bideak zer esanik ez: lengo bide-txur eta gurdi-bideak zabaldu zituzten sustraietatik berriztuz: zabal, sendo, zuzen, malkarrak legunduz, mendiak jertziz eta ibarretan zubiak jasoz...

Etxe berriak, erri berriak, bide berriak, zubi berriak eta millaka urteetan eiztari eta artzai zan Euskalerrria begiak zabal-zabal kultura agerpenezko ekaitz arreri begira. Ekaitzak Araba eta Ñaparroa'ko Ego-alde osoa jo zuan; eta Bizkai eta Gipuzkoa'an Ifarraldeko itxas-ertzak. Erromatarrek ikutu bakarrik egin zuten Bizkai-Gipuzkoa'ko biotza; baña, alaz ere, beuren kulturaren aztarnak topatzen dituguz aizkeneko mendi-baztarretan ere.

Orrek agertzen digu euskalduna ez dala iñorekin ar-emanik ez duen basati bat izan. Artzai izanik, beuren artaldeekin, orduan orain bezala, udara mendian igarotzen ba'zuan, neguan beste urrutiko tokietara alde egiten zuen, beste erri batzuen kulturaren jabe bere burua egiñik. Besteen kultur-agerpenak jasoz dituguz, baña geure kutsua emanez. Txapela ez zuen euskaldunak asma; alaz ere "boina vasca", "beret basque" deritza mundu zabalean. Berdin gertatzen da pelotarekin ere, bere sortzea Euskalerrian ez izan da ere, "pelota vasca" deritza toki guztietan.

Erromatarrek agertu-aurreko itzak ere badira gure artera zelta eta indoeuropeotarren garaian etorriak. Odei da oietakoa bat: Odeia goi-lañoa da eta euskaldun jainko-txiki bat ere bai; berak eta Aate'k, Mari'ren agindupean, lan egiten dute; badu Odei onek indoeuropeotar Odheien antza, eta ez gutxi, ura ere jainko, baña ez txikia, aundia baizik, erromatar Jupiter'en maillakoa.

Aymaric Picaud, Santiago'rako bidea egin zuen moje frantziar batek, idatzi zituan bide artako xeetasun eta zertzelada guztiak XII'garren eunkian, eta arrek dionez, euskaldunak Jaïnkoarj Urtzi deitzen ornen zioten. Urtzi, Ortz eta Ost gauza berdiñak dira eta Zeru urdiña esan nai du itz orrek berez; baña badu zer ikusirik ere tximjsta eta trumoiekin. Trumoiari Ostots, Ostroi, Ortzantz, Ozmin eta orren antzeko beste izenak ere (J.M. Barandiaran El Hombre Primitivo en el País Vasco, Zabalkundea Sorta. Itxaropena. Donostia, 1931, 86 orrialdean) esaten zaizkio. Tximistari, berriz, Oñaztar, Oñaztarri, Ozpiñarri... Aizkeneko itz auetan Thor eta Jupiter'en susmoa nabari da. Itzak euskaldunak dira; esanaia, ordea, Europarra; eurak egon bait ziran, gizaldjetan zear, gure mendi-ga;llurretan euskaldunak menperatzen eta eurak izaki gure ipuiñetako Jentillak.

Latjñetik artutako itzen bitartez auxe ikusten degu: Zintzo eutsi diola euskaldunak orduko mintzairari. Eta latiñetik artutako itzak ain garbi irauten ba'dute gaurdaño, euskaldun berba ziranak ere berdin iraungo zuten. Gaurko izkera, orduko mintzaira da eta gaurko itzak, orduko berbak. Euskerak eutsi dio bereari eta kanpotik artutakoari. Ikusiko degu gaurko egunez guk beste orrenbeste egite al degun.

Tiberio Sempronio Grako'ren garaian, 179 urte Jesus jaio aurretik, erromatarren gizarte-arteko burrukan sartuta zebiltzen euskaldunek. Orduan eraiki zuan Enperadoreak Gracurris (Grakoren-urja) Ebro-ertzean, euskaldunen lurraldean. Andik eun urteetara berriro burruka, Sertorio eta Pompeyo erromatar buruzagjen artean, eta berriro euskaldunek burrukan, Sertorio'ren alde. Ori dala-ta, Pompeyo irabazleak, Calagurrj's (Calahorra) erre zuan.

Sertorio orrek berak, Oska (Huesca) urian, ikastola bat jaso zuan Pjrenetako buruzagi euskaldunen semeentzat, ez euskera irakasteko, latiña baizik. Beraz, orduko Vascones euskaldunek latjña ikasita zeuden. Izan ere, derrigorrez ikasi bear; bestela analfabeto utsak bezala agertzen ziran adminiztrazioaren aurrean. Era guztietako agintariekin itz egiteko, euskerak ez zuen ezertarako balio. Euskaldunek ikasitako zenbait latiñezko itz eta berbak oso zaarrak ziran.

Euskeraren aurkako latiñaren erasoak 500 urtetik gora iraun zuan erromatarren eskutj'k, eta, auek alde egitean, beste orren beste bai Iberia'ko errien bitetik. Baña, ona gauza bitxi bat: Erromatarrek ekarritako jainko nagusien aldarak Liédena inguruan aurkitzen dira, San Martin de Unx alde batetik dala eta Sofuentes, bestetik. Tarte orretan daude. Onek adierazten digu naiko erromatizatuak izango zirela baztar oiek. Alaz ere, or tarte orretan, euskerak gutxie-

nez XVI'garren gizaldirarte iraun zuan bizirik. Latiñezko itzak gañean zitula, ori bai; baña, euskera.

LATIÑA ETA TOKIEN TOKIKO IZENAK.

Ainbeste urte gurekin biziaren poderioz, euren latin-kutsua utzi zieten Euskalerriko erri-izenek erromatarrek. Gai oneri buruz badu Julio Caro Baroja jaunak "Materiales para una Historia de la Lengua Vasca en su Relación con la Latina" deritzan liburua.

Lenengo orrietan euskeraren egoera argitzen digu: 1.587'tik 1.778'ra bitartean, berreun urteen buruan, ez zan Nāparroa'n euskerarik batere atzeratu. Estella eta Tafalla ziran egoaldeko mugak. Estella'n eta Panplona'n euskera zan erriaren mintzaira. Geroragoko atzerakadak azaltzen dizkigu Caro Baroja'k ondorengo orrialdeetan. Berak dionez, Erdi-Aroan euskerak irauten zuan oraindik Vascones, Vārdulos eta Caristios izandako erri-aldeetan; baita Autrigones-erriaren zati batean ere. Badirudi izen oiek euskaldunei ipiñi zieten denboran bazirala iru euskera gutxienez eta ori euskeraren antxiñakotasunaren adiegarri bat da.

Gero Caro latin-izen deituraz ari zaigu luze eta zabal, zergatik eta nola aldatzen diran. Ondoren, etengabeko abiadan, erririk-erri joango zaigu euren izenen akaberak argitzen eta zeintzuk diran latiñetik etorriak adierazten. Latiñezko AÑUS'etik ornen datozte AIÑ eta AÑ erri-izenen amaierak. Antonius'tik AntoniAÑUS sortzen ornen da, Peru'tik Perurena bezala. AntoniAÑUS'en AÑUS orretatik ornen datozte euskerazko AIÑ eta An, euskerazko erri izenen amaierak. Nāparroa'n asko daude, Araban ere bai. Gipuzkoa'n erri auek: Andoain, Beasain, BeliarraIn, Orendain eta Zerain. Euskal idazle batzuek esan zioten AIÑ euskerazko GAIÑ'dik zetorrela... Ori ezagutu arren, berak bere temari eusten dio oietako erri asko ordekan daudelako.

Errien izenak zein giza-izenetik sortzen diran ere aitutzen du. Ona emen errien izenetik ateratzen dituen giza-izenak:

Latiñetik: Asterius, Aureus, Auricus, Barbatus, Emeterius, Eusebius, Evaristus, Luperius, Macer, Marcellus, Marcus, Marius, Paternus, Sinesius, Urbicus, Valerius, Veranius.

Akitani eta Frantzi'tik: Guerin, Centulo, eta Sembus.

Iberia'tik: Orixo eta Equesius.

Euskalerritik: Anderquina, Belasco, Belaxa, García, Laquide, Muño, Sancho, Uridía, Zorraquino, Zuria eta Zurito.

Izen auek ez dira danak latiñetik etorriak, baña erri berrien izenak sortzeko jokaera, ori latiñarena da. Ortik edo, ondoren au ateratzen du: Erri-izen oiek erromatarren garaikoak direla, batzuek beintzat.

Aurrerago IÑ, AÑO, AÑA, OÑO, OÑA eta AÑIA atzizkiak aitatzen ditu. Guztiak dira latiñetik sortuak. IÑ eta AÑO ez direla AIÑ atzizkiaren aldaketa bat besterik; AÑO aldatzen dala AUÑ egiteko: Atano>Ataun, Etxano>Etxaun, Elkano>Elkaun... Oien antzekoak esaten ditu AÑGO, IZ, EZ eta OZ atzizkieri buruz ere. Ñaiko korapillo badago tartean emen askatzen asteko. Eta, beste gabe goazen aurrera.

ERROMATARRAK AKITANIA'N.

Erroma uri bakar bat zan, besterik gabe. Barruko indarrak Latio deritzan bere inguruan zabaldu zitun eta andik sortu zan Latin-izkera, Latio'ren mintzaira. Italia osoan zear bere erroak luzatu zitun Mediterraneo itxasertzetik aurrera.

Oietako lerro bat zan Via Aurelia, Erroma'tik Tarragona'raño luzatzen zana. Ara eldu orduko, lerro bat ateratzen zuen Ñarbona'tik Tolosa'ra eta emendik Burdeos'era. Bide onetatik sartu zan Erroma Akitania'ko Euskalerrian. Besoak zitun lerro onek egoalderuntz bat baño geiago, Tarragona'tik zetozen bideekin elkartzen ziranak, Pirenee-mendietan zear.

Orduko Euskalerra luze eta zabala, ertz guztietatik zegoen bidez lotuta; orrela, sarrera-mota guztietako atreak irikita zeuden. Andik aurrera edozein sartu zeikean bide oietatik; orregaitik jaso zituzten erromatarrek mendi-muiñoetan `oppida' izenezko gaztelu sail bat. Bide-gurutzeak baziran bat baño geiago bide-lerro oietan; guk, ordea, bat izango degu begien aurrean: Legdunum Convenarum, gaur eguneko St. Bertrand de Comminges.

Estrabon eta Cesar historiagille erromatarrek ez digute euskeraren berririk zuzenean eman, baña bai zearka. Auxe esaten digute: Pirinee-inguruko erriek mintzaira berezi bat zutela, inguruko errien mintzairatik apartekoa. Mintzaira ori euskera zan. Ez erromatarren garaian bakarrik, baita gerora ere aiek aldendu ezkeroz. "Aran" deritzan aranak eta bestealdetik dauden Ribagorza eta Pallares (Lerida) Pirenee'ko aranak X'garren eunkian, euskera utzi eta katalana artu ornen zuten zuzen-zuzenean erderarik gabe.

"Valle de Aran" orren Pirenee-mendiko gaillurrean sortzen da Burdeos'en amaitzen dan Garona ibaia. Bien bitartean mako aundi bat egiten du Frantzia'n zear ibaiak, eta mako orren barruan dago Ñovempopulania, Gazkuña eta Guyena izenak izan dituen Akitania.

Erromatarrek bazuten jainkoei eta ildakoei arlosa eta aldarak jasotzeko oitura. Euskalerra osoan daude: Bizkaia eta G; puzkoan gutxi, Araba eta Ñaparroan asko; baña, bitxienak Akitania'ko Pirenee-mendietan daude. Auetakoak batzuek Erroma'ko jainkoei eskeiñita daude, beste batzuek jainko euskaldunei; badira ere bie naastean eskeiñitakoak ere. Arlosa eta aldara oietan daude idatzirik aurkitzen diran euskal-itzik zaarrenak.

Amar milla urtetik gorako gure arbasoen testigantza koba-zulo eta bertako marrazkiek egiten dute. Orain bost milla urte, berriz, gure aurrekoen illobiak diran txikuarriek. Orduko bizitza erakusten digute; baña, testigantza oiek mintzairik gabeak dira. Erromatarren illarriek, ordea, bi milla urte inguruko euskerazko itzak dituzte. Oiek dira gure aurrekoen bizitza argitzen diguten arkeologi-aztarnak.

Arlosa oietara urreratu aurretik bi gauzatxo argitu bear ditut: Itz euskaldunak izan arren, langilleak latin-erara idatzi ditula eta, ori dala-ta, soiñu aldaketak egiten ditula izkiak bere tokitik aldatuz. Bigarren argitu bearrezko gauza auxa da: Euskaldunen buruetan izan dirala, eta badirala oraindik, zenbait siniskeri sorgiñei buruz, Mari buruz eta Mari'ren mendeko diran eta lur-azpiko eremuetan bizi diran animalia itxurazko sorgin eta jaiko-txikieiri buruz.

Ona zer esan zion D. Jose Miguel Barandian'eri, 90 urteko agure euskaldun batek, 1.943'garren urtean:

"Gizonak badu lur bat bertan bizitzeko eta bertan iltzeko. Baña, andik aruntz ez du ez aalmenik, ez aalik. Odeiak gizonen baimenik gabe dabilta gañetik. Lur-azpiko eremuetan, berriz, deabruak dira nagusi. Deabruak lur-gañera ateratzen dira animaliez jantzita eta animalia gisan. Bei-gorri, zaldi-xuri, zerri-xuri, aari ta suga..." Beigorri, Zaldixuri, Zerrigorri, Aari, Aker, Asto eta abar dira animalia itxuran dabilzan sorgin eta deabruak euskaldun zaarren buruetan. Ona batzuek:

Beigorritxo: Kobeetan bizi diren Mari eta sorgin-deabruen ipuiak badira Euskalerrian: Irari baserriko alabea bei-gorri baten itxura zuen sorgiñak eraman omen zuen bere aitz-zulora. An ikusten ornen dute txerri-gorri baten ondoan. Beste neska bat joan ornen zan Aizgorri'ra eta "bei-gorritxo" bat ikusi ornen zuen, onek neskea arrapatu eta indarrez bere leizera eraman.

Aari: Mari agertzen da Aketegi'ko aitz-zuloan aari baten gañean...

Aker: Akelarretako jauna bera da eta berak gordetzen ditu baserrietako iku;lluak gaitz guztietatik...

Asto: Bizkarrean gurutzea darama eta bidaietan lagun segurua da...

Abel, Abere, Abelgorri: Abel berez ganadua esan nai du eta Abelgorri, ganadu gorria; baña gaurko egunean zezen, idi, beiak, irizkoak abelgorri deritzate, naiz eta gorriak ez izan. Baña, gure mendietako zezen eta beiak gorriak izan dira beti. "Saka"k ere gorriak izan ditu orain urte gutxirarte, Debara Sanroketan ekarritako zezenekin naastu dituen arte. Abere itza ere, Zubero aldean zezen eta beien deitura da, beste gañontzeko Euskalerrian, berriz, zaldiena.

Animalien izenak eta siniskeriak gureraño eldu dira eta izen eta siniskeri oiek daude Pireneetako arlosetan idatzirik. Oiek ziran erromatarren garaiko euskaldunen jainkoak. Gure aurrekoek jainko biurtu zituzten animalien euskerazko itzak dira.

Onela dio Jose Miguel Barandiaran'ek bere "Mitología Vasca" liburuan, 81'garren orrialdean:

"En la mitología vasca tienen particular importancia diversos 'genios' que adoptan figuras de animales, principalmente de caballo, de toro rojo (zezengorri), de vaquilla roja (beigorri), de carnero (aari), de oveja, de macho cabrío... Habitan generalmente en antros y su función se limita a ser guardianes de tales sitios... No permiten que algunas personas penetren en su habitación. En algunos casos secuestran a jóvenes que han sido objeto de alguna maldición y las retienen como cautivas en su morada subterránea".

"En la 'época romana' debía de estar tan extendida como hoy esta mitología subterránea de nuestro país, pues hemos hallado en las cuevas de Isturitz, de Santimamiñe, de Sagastigorri, de Covairada 'monedas romanas' que, de acuerdo con la costumbre de aquel tiempo, habían sido lanzadas a tales lugares para lograr la protección de los genios cavernarios".

Euskal mitologian diraute oraindik animala itxurazko deabru edo jainkoak; prehistoriako leize-orreetan badira jainko-deabru animala oien irudiak; baita diru erromatarrek ere animala oieri eskeñiak eta azkenik, animala izenezko jainko-deabru oien arlosak. Auek sakabanatuta daude Euskalerriko mendietan; batez ere Pirenee-bizkarrean zear. Gaurko mitologia, prehistoriako irudiak, erromatarren diruak eta arlosak, danak batera agertze onek euren arteko lotura argitzen digu. Eta, euskaldunen buruetan ibilli dirala histori osoan. Gureak dira eta gureak izan dira beti.

Aztikeri eta sorginkeri ugari dago, eta egonda, euskaldunen buruetan. Aelio Lampidio idazle erromatarrek, Alexandro Severo enperadorearen bizitza idaztean, onela dio: "Aztikerietan oso zan zale eta trebea, Euskaldunen aztiak garrantzeko añaakoa". ("ut et Vascones augures vicerit". Vita A. Severii, 27.3). Izena izan degu eta izana ere bai. Orren adiezgarri dira gure mendietan dauden jainkoen arloak eta aldarak.

LUGDUNUM CONVENARUM EDO CIVITAS CONVENARUM.

Izen oiekin ezagutzen zuten erromatarrek gaurko St. Bertrand de Comminges errixka. Garona ibaiaren alboko muño batean dago. Badu garai bateko katedrala eta arri-esi galantak ere inguru guztian. Or bildu zitun Pompeio'k Pireneetatik getxi-arazi zitun Sertorio'ren alde joka zuten euskaldunak. Gerrateetan izaten diran 'campos de concentración' oietakoen antzekoa zan Lugdunum Convenarum.

Ortik gora dago Valle de Aran deritzan ballara eta Lixon'ena ere bai. Garona ibaiaren sorrera Pirenee-gallurrean dago. Andik gertu Adur ibaiarena. Bata bestetik ez aiañ urruti. Ingumari oietan daude jainko-euskaldunei eskeñitako arlosarik geienak.

JAINKO-TXIKI EDO DEABRU EUSKALDUNAK:

Euskeraz daude, baña latinezko erara. Arlosak eta aldarak arri-landuez egiñak daude eta jainkoeri eskeiñiak. Emaiegun asiera.

ARIXO DEO, Aritxo Jainkoari eskeiñia. Adur ibaiaren iturburuan dago. Ingu-ru artan dago beste bat:

MARTI ARIXONi, Marte Aritxo onari. Arlosa onetan Aritxo-on euskalduna Marte erromatarrek alkartzen da. Marte gerraren jaiko biurtu zan; orren aurretik narotasun edo ugaritasunaren jainkoa zan, Aritxo bezala. Orregaitik alkartu zituzten.

ASTO ILLUÑO DEO, Asto Illuna jainkoari. Arjtxoren arlosatik gertu. Asto Illuna erdaldun batentzako (erromatar batentzako) castaña oscuro bezela da; orregaitik argiñak ILLUNO ipiñi du eta ez ILLUNA.

BAICORRIXO DEO, Beigorritxo jainkoari. Garona ibaiaren iturburuan. Andik beera daude beste batzuek; izena aldatzen doaz beerago eta ainbat geiago. Ona izen oiek: Baigoriso, Baiorixo, Baigorisco, Baigorrix, Buaicorrix, Buaiorix... Añbeste arlosa alkarrengandik ez ain urrutian, zera agertzen digute, Bei gorriak zuen garrantzia. BEi itza BAI aldatu da, E A biurturik. Au gertatzen da euskeraz bi itz alkartzen diranean; Maite + Kunde = Maitakunde, "al formar palabras por sufijación o por unión de dos vocablos...". (Nicolás Ormaetxea "Orixe" y Martín de Oyarzabal, "El Lenguaje Vasco", Impreso en Gráficas Izarra: San Sebastián, 1.963. 11' garren orrialdean).

AHER BELSTE DEO, Aker Beltza jainkoari. Bagneres de Luchon inguruan dago. H erromatarrek K aoskatzen zuten; eta Beltse idaztean argiña naastu eginda, S tokitik aldaturik.

ABELIOÑi DEO, Abel On jainkoari. Abel berdin izan litzake zezen et bei; edo-ta Azkuek dionez auntz eta ardi. Baita ganadua, besterik gabe. Abel eta Bei jainkoek alkarrekin zer ikusirik ba ote dute? Izatekotan auxe: Beigorritxo izango litzake gaiztoa eta Abel ona bere izenak dionez. Gure ipuietan jkusi izan degu Beigorritxo deabrua edo Mari gaizkillea neskak arrapatu eta bere kobara preso eramaten. Jainko oneri eskeiñitako arlosa eta aldarak badira gutxienez bost. Oietako bat Sabinus Barhosis'ek eskeintzen du: Sabino Barkoxe'ren semeak. Barkoxe erria bada Ifaraldeko Euskalerrian.

ABERRI DEO. Abel (gorri) jainkoari. Adur ibaiaren iturburuan Arixo eta Asto Illuno topa dituguz; Garona'ren iturburuan, berriz, Baicorrixo eta Aher Belste; beerago Abel, bost aldiz gutxienez, eta Aberri, Baña, Abelgorri bein ere ez, naiz eta gaurko egunez itz ori erabilli aotan eten-gabe. Badirudi Aberri Abelgorri dala.

ERGE DEO, Ergi jainkoari. Idixko edo idi gazteari esan oi zaio Ergi. Ergi itxuran agertzen dan jainkoari.

IDIATE DEO, Idiate jainkoari. Idi badakigu zer dan. Ate edo Athe itzak badu esan berezi bat: Talde. Ar-talde esaten degun antzera esaten da Idi-ate: Idj-tal-dearen jainkoari.

ELE DEO. Ele da Ganadu taldea: Ganadu-taldearen jainkoari. Garibay idazleak "Milia Lasturko", euskal bertsoak dakarzki eta bertan onela diote: "Aitajaunak erejsten dau elia, amandreak apainketan obia". Erderara onela itzultzen ditu: "Su padre baxaba gran hato de ganado para sus funerarjas". Arlosako ELE itza aitatzen du Garibay'ek 1.500 urte beranduago.

EDELATi DEO, Zaldi-taldea jainkoari. Emen agertzen dira aurreko bien itzak: El(e) eta AT(e), biak alkarrekin eta esan nai berdiñakin: Taldea. Baña, aurretik Ed(e) du: Ed-El-At. Zaldiari agoan ipintzen zaion burnia da Ede. Ededun ezitako zaldiari esan oi zaio, basatjak ez djranei.

BAESERTE DEO, Basaurde jainkoari. Arrisko aldara batean dago eta aldamentean basurde bat du korrika; beraz, Baeserte izena Basurde'ren aldaketa da. Ez dago mendian, beeko ordekan baizik, St. Bertrand de Comminges'en alboan, Gourdan erriaren Basert auzoan. Ñarotasun eta ugaritasunaren irudia da basurdea. Abereak kuma asko izateak badu bere garrantzia, aberastasuna abere asko izatean bait zegoen. Harbelex Harsa'ren semeak eskeñita dago.

BOCCO HARAUSOÑi, Haraus On jainkoari. Eraus itza, H'rik gabe, urdearra da Zuberoa'n. Urde edo txerri-arrak (verrac) euskeraz itz asko ditu: Apot, aketz, ordots, errautx eta eraus. Zuberoa'n bada beste arlosa bat Haraus-gorrika'rj eskeñia. BOCCO itzak zer dion ez dakit; baña, griegoeran Bokos itzala da, eta artzai arazoekin zer ikusia dute beste Boko ori daramaten itzak. Badirudi Eraus ori ezitako txerria dala. Goragoko arlosan Basurdea izan da itz-bide eta ura ezigabeko abere basatia da; Haraus-on au, berriz, etxeko ikulluan bizi dan Txerri-ona. Gure artean esaten da txerriak dana duela ona. Basurdea eta Txerrja, biak dira narotasun eta ugaritasunaren irudiak. Bien jainkoei eskeintzen zaizkie arlosa eta aldara auek.

ERDIT eta ERDITSE jaikoeri. Abere guztien erditze ona lortzea da artzai, itzai eta unai danen arazoan elburua. Erditzea zaintzen duen jainkoa gurtu bear orretarako. Arlosa auek Toulouse ingurukoak dira, goiko gallurretatik ibarrera jetxiak.

LEHEREÑÑO DEO, Lekera On jainkoari. Amalau aldiz aitatzen da gai au; batzuetan, bakarrik, bost aldiz Marte'rekin batera. Bat dago Marte'ri berari eskeñia. Gustiak daude toki berean: Ardiegia deritzan erri bateko eleizean Bax eta Toulouse'ko bidean Pirene'tatik naiko alde. Zer jaiko ote da Lekera On au? Mugika-iztegian Lekera da 'goma de pegar' eta Lekeda itzakin bat egiten duna. Lekeda, berriz, zera da: 'liga, goma de cazar, pez, gluten eta viscosidad'. Zer ikusirik ote du animalien erne-aziakin? Marte eta Aritxo alkarrekin ikusi izan ditugu arlosa auetan; Marte narotasun eta ugaritasunaren jainkoa zan, gerraren jainkoa baño lenago. Aritxo eta Marte antzekoak ziran. Lekera On au Marte'rekin lotuta agertzen da; beraz, erne-aziakjn, narotasun eta ugaritasunakin alkartzea ez litzake ain aldrebesa izango.

ILLARGIA ETA ARLOSAK.

Illargiak beti izan du abegi ona antxiñako errien artean eta gure artean ere bai, bera bait zan gaueko argia. Badaude berari eskeiñitako arlosa eta aldarak. Bagneres de Luchon'en, orain berreun urte, lurra arrotu ziran arkeologi ikerketak egiteko eta arlosa sail bat topa zuten. Aien artean zeuden illargiari buruzko auek:

ILIXOÑi DEO eta LIXIOÑi DEO, Illargitxo-Ona jainkoarj. Iru zati ezagunak daude itz oietan: IL (il-argia) (i) XO (txo) OÑ: Il-i-Txo On = Illargitxo On. Bagneres de Luchon, Bagneres de Lixon da. Bertako bañu-etxe famatuan BAL-ÑEUM LIXOÑEÑSE ipintzen du latinez bigarren aldarak dion bezala; baña, bada an diskoteka bat 'lixon' izenakin. Auek asmatu dute benetako erriaren izena. Gaueko argi-zuziari maitezko Illargitxo On 'Il-i-txo On' izenakin deitzen zioten bertako euskaldunek.

ILLUÑO DEO, Illunaren jainkoari. Asto Illuno ikusi degu aurrerago Asto Illuna esan bearrean; emen gauza berdiña gertatzen da: Ori idatzi zuen argiñari Illuna Deo ipintzeak miñ ematen zion belarrian; obeto, Illuno Deo. Jainko au illargiaren illun-aldikoa zan, zero iskututzen danean.

ILLUMBERRI DEO, Illun Berriaren jainkoari. Illunetik berriro sortzen illargia ikusten zanean, orduantxe lasaitzen ziran illunetan zeudenen biotzak.

GOAZEÑ ORAIÑ ILLARGITIK MENDIETARA.

GARR(i) DEO, Mendi-gallurraren jainkoarj. Aurreko arlosen inguruan, baño Garona ibaiean beerago. Gar ori mendi gallurra da. Ortik datoz Gar-mendia, Gar-ate, Gara-mendi, Gar-ai, Gar-aiko etxea, Etxea-gar-ate... Gar-ona ere bai; ibaiak artu du mendiaren izena. Gar-ona da ur asko dagoelako. Guía Michelin frantziarrak dionez, zazpi errekatxo daude goi artan eta guztiak dira Garona. Beraz, Gar-ona tokiaren izena da berez eta andik beera datozten urak gelditu dira deitura orrekin. Luchon'eko ibarretik irtetea, antxen dago Marignac erria eta bertan aitz zorrotz bat Pic du Gar izenakin.

CARRi, Garriri. Arlosetan C eta G askotan naasten dira: ez dakizu bat ala bestea dan. Argiñak ondo idatzi ez zuelako edo-ta gerora G'ri beko mako gastatu zaiolako. Dana dala, Carr au beste Garr aren inguruan dago, eta jainko berdiña dala argi dago.

MOÑTIBUS, SILVAÑO ET DIANA: Leku berean euskerazko Gar, latinezko Montes biurtu da; Montes Ñimidi, Mendi-baso oparoak eta baso oietan Silvanus da Basajaunaren irudia. Andik gertu daude SEX ARBORI DEO eta FAGO DEO arlosak: Sei Arbolei eta Pago jainkoei. Latiniak euskerea menperatzen.

MEÑDIETAÑ OLA-GIZOÑEK LAÑEAÑ.

AGEIO DEO /PAGAÑI FERRARIEÑSES, Agearen ja;inakoari baserriko olagizonek. `Jainko eta baserriko olagizonek' latiñez daude. Age euskeraz. Age, aga eta agai euskeraz bi esanai ditu: Alde batetik arbolen fruituak jasotzeko erabiltzen dan aga luzea, eta bestetik oletan erabiltzen dan porra edo matxinoa. Olagizonen eskeintza da eta emen porra edo matxinoa da Age ori.

ALAR, Alar jainkoari. Gauregun Alar itz au ez da bera soilki erabiltzen; baña, bai beste bateri lotuta: Alar-be (Alar gabe) basati, ezigabeko animalia, esan nai du; Alar-azle artzai da eta Alar-azi, artzaintza egin. Artzaintza ez da esigabeko abereekin egiten eta artzaia ez da basatjen zaindaria, ezitakoena baizik. Beraz Alar animalien ezitza da. Galdutako itza, arlosetan bizirik dirauena. Alar-jainkoa bearrezkoa zan, eizea utzita, animalia ezitik bizi zan erri artzai batean.

ALARDOSTO DEO, Alar-totso jainkoari. T izkia, konsonante gogor baten ondoren D biurtzen da: Alardosto Alartosto da. S ori, berriz, Aher Belsten ikusi genduen antzera, bere tokitik alde eginda dago: Alartosto, Alartotso da. Totso itzak euskeraz Agoa baten erdia esan nai du. Burnia egiteko labeetan burnimeatzari ikatza naasten zaio su egiteko. Ortik ateratzen dan burnia Agoa da eta Totso, Agoa baten erdia. Euskerazko itzak dira, naiz eta gero erderak beretzako artu, Goa eta Tocho esanaz. An;maliak ezitzen diran antzera emen burnia ezi da, orregaitik darama aurretik Alar itza. Olagizonek jainko bat bear zuten labeetatik bear bezalako burnia atera aal izateko. Orain bi milla urteko euskera bitxia.

LAKAE DEAE, Laka jainkosari. Laka itzak bi gauza esan nai ditu: aldebatetik, gurutze (grurutze-bide) eta bestetik uraren zurrubilloa. Laka jainko-emeari eskeiñiak, bi aldara ezagutzen dituguz errekak alkartzen eta gurutzaten diran tokietan. Beraz, euskerazko laka' itzaren esan-naia ondo betetzen da bi arlo-sa auetan. Bietako aldara bat `Consecrani'ek jasota dago. Ñor ziran Consecrani oiek? Arlosa guzti auen zerrenda egin zutenak onela diote: "Se designan con el nombre Consecrani o Consecranei, los miembros de asociaciones constituidas con algún "fin religioso, bajo la invocación de una divinidad cuyo santuario ellos sirven". Laka jainkosak ba'zitun, Consecrani oietakoak, baita elizatxoa ere bai, Garona ibaiara dijoazen bi errekatxo alkartzen diran tokian.

ERROMA-PANTEOIKO JAINKOAK.

Euskaldun izeneko jainko auen artean badaude beste batzuek ere erromatarrek ekarriak. Oien artean Jupiter, Marte, Mitra, Mater Magna, Sol Invicto, Apolo, Minerva, Tutela, Ñinfae, Dei Manes, Hercules eta abar.

Mitra (Sol Invictus Mitra) Ekialdetik (Oriente) ekarria zan Erroma'ra eta gudariek zabaldu zuten jainko onen jaiera. Leize-barrenean zituen bere irudiak, aldara gañetan, zezena iltzen. Berak ekartzen zuen egunsentia eta illuna menperatzen, eguzkia argitzeko. Mitra euskaldun onen irudia Pireneetako leize

baten atakan topa zuten, lurpean, itxasotik gora 1.288 metrotara dagoen St-Lary-Sulan auzoan. Leize onek ura dario eta kobearen gañean elizatzko bat dauka ondorengo kristauek eraikia. Urakin eta eguzkiakin alkatuta zegoen Mitra jainkoa, eta bi oiek, eguzkia eta ura, ondotxo egokitzen ziran artzai aien buruekin. Soli Invicto Deo oneri jasotako aldarak ba ziran beste bi, Ñaparroa'n, bata San Martin de Unx'en eta bestea Orreagan. Abenduaren 25'an ospatzen zuten erromatarrek `Ñatalis Solis Invicti', Eguzki Garaillearen Jaiot-eguna. Gerora, Elizak egun ori aukeratuko zuen Jesus'en Jaiotza ospatzeko.

Beste orretariko jainkoak badira Ñaparroa'n: Jupiter, Deus Maximus Peremusta, Marte Invictus, Magna Mater, Ñinfae, Dei Manes... Oien artean euskaldun-antzekoak ere bai: Losa (Lotsa) bi aldiz, Selatsa iru aldiz, Atta eta Lacubegi. Ubegi jturnaren sorburua da, eta Laku, arrizko aska. Uxue'ko ermita zaararren azpiko-aldean iturri bat dago eta, oraindik ere, toki arreri Lakobegi esaten diote Uxue'n.

Araba'ko jainko erromatarrak auek dira: Matres Useae, Lares Viales, Tutela, Ñinfae, Dei Manes... Bizkaia'ko Forua'n Ivlilia; batzuek esaten dute itz au euskalduna dala eta ibillitik datorrela. Orduan, jainko au Lares Viales izango litzake euskeraz esana. Lapurdj'n bada Genius Pagi (Pagoaren jainkoa); latinezko Fago, Pago bihurturik. Zuberoan, Aterratze'ko Soroluze auzoan, ba da jainko euskaldun bat Kerauscorrixka izenekoa. Esanda daukagu Keraus txerri-arra dala.

GIZAKIEN EUSKAL-IZENAK.

Pirenee mendietako arlosetan izen auek arkitzen dituguz: Osson Priami Filius, Otso-on Priamoren semea; Harbelex Harsi Filius, Arbel-leize Artza'ren semea; Andere Andereseni, Andere Anderes'ena; Andus, Andosso (Andotxo), Andoxus (Andotxo), Andei Deae (jainkosa Andiari); Illumberritxo Anderetxo; Cison (Gizon); Lexj Deo (Lezearen jainkoari). Eta beste erdi-purdiko itz auek: Xuban, Ulbelteso, Usece, Tullonio... Araba'n berriro Tullonio, Usarna, Helice Helasse, Liucma, Baelisto, Sandao Vimumburu. Eta auekin batera onelako au: Rodano servo Atilii filius, Tichia uxor Illuna socra (Rodano'ri... TTikia emaztea, Illuna amagiarreba). Gipuzkoa'n ez dago ezer au besterik: Oiartzun'go Adrea-riaga'ren arlosan Aebeltesonis (Akerbeltzeon'aren?) itza.

Izen-lerrokada auek amaitzeko gauza bitxi bat aitatu det eta auxe da: Larogeta amar urte Kristo jaio aurretik Turma Salluitana osatzen zuten gudari zaldunei goratzarre egiten die Ascoli'ko dokumentu batek. Gudari aien artean bederatzi Egea de los Caballeros deritzan erri euskaldunekoak ziran. Aietako baten izena Elandus Enneges zan: Elando Eñego'rena. Orra Iñigo'ren lenengo deiturak: Ennecus (Eñekus), Enneges (Eñego'rena), !ñeco, Iñigo. Izan ere Loiola'koaren izenak, Euskalerra'ko edozein gauzak bezala, sustraiak eta erroak izaten ditu luze.

AMAITZEKO.

Euskalerriako kondairak millaka urte asko ditu bere aurretik. Baita bere mintzairak ere. Millaka urte askoko itzak topa dituguz aitzia sustrai dutenak, abereak sustrai dutenak, metalak sustrai dutenak. Beuroen zaartzaroa itzetan bertan arkitu degu; itzak eurak daramate zaartzaroaren ikurra. Beste itz guztiak, geroragoko ikurrik ez daramatenak, aiek orduko mintzairarenak dira,

Erromatarren garaian berba asko irabazi zitun euskereak kultura gai berriak asko izan ziralako eta bateren bat galdu ere bai. Latiñetik jaso dituguz ale batzuek muestrarako. Beste batzuek arlosetan billatu izan dituguz. Oiek gaurkoen antza berdin-berdiña dute. Gizaldietan zear, euskaldunen mintzaira dan euskereak, berbak gorde ditu millaka urteen buruan aldakuntzarik gabe; bere sena gorde du aldakuntzarik gabe; baita erderari eman ere, bai itzak eta bai sena. Erderak euskeraren sena galdu zuan, erdera uts bihurturik eta orain euskerari berak erantziko dio erdal kutsua.

Orain arte euskereak bere bizia gorde du, eta poltxa galdu duela esaten digute; baña, millaka urteetan itzak ondo gordetzen ere, ikusi degu. Gaurko euskeraren arazoa, bizia eta poltxa, biak batera galtzeko arriskua da. Erne, euskaldunok!

ARRIÑDA'TAR AÑES

(Euskerazaintza Akademira'ko sarrera-itzaldia. Deban, maiatzak 15. 1993)

ESAERA ZARRAK

Etorriko da Maiatza, jango doguna lebatza.

Maiatzak erdia negua.

Maiatzeko beroa, urteko balioa.

Urkoaren maitasuna, erriaren osasuna.

Ur meietan galtzen dana, ur andietan itto.

Urrezko giltzak ate guziak ideki.

Udaberriko legortea, urte guztiko gosetea.

Ugariari, dirua ta osasuna kantari.

Pakerik ez ba da, ez lanik, ez lotsarik.

Langille txarrak, atxur onik ez.

Guzurra ta errena laster jausten dira.